

КУШОН ИМПЕРИЯСИ ВА ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Тўхташ Аннаев,
Термиз археология
музеи катта илмий
ходими,
тарих фанлари
номзоди,

**Жалолiddин
Аннаев,**
Мирзо Улугбек
номидаги
Ўзбекистон Миллий
университети
талабаси

The article describes the Kushan Empire that ruled in the middle of the I – III before that BC centuries, leaving a deep mark in the history of economic, cultural and trade relations throughout the Central Asian region. The Kushan kingdoms settled in the northern part of Central Asia and still Greco-Roman authors mentioned these peoples, who were called "Katta Yuechilar, «which means "Greater Da Yu-echi. «These ethnic groups by their trips in 140 and 130 BC in to southern Central Asia, conquered the Greco-Bactrian kingdom and ended the rule of Alexander the Macedonian's successors. For three centuries, the Kushan Empire developed in all aspects of socio-economic life and was the most advanced period of urban planning. Among the about 150 archaeological monuments found in Surkhandarya region, three of the four exhibits belong to the Kuchan kingdom.

Таянч тушунчалар: Кушон империяси, сакаравллар, ассиёлар, пасианлар, тохар-лар, юечжилар, Бактрия, Гандхара, Матхура, Хадда, ябғу, Кужула Кадфиз, Вима Тоқто, Вима Кадфиз, Канишка I, Хувишка, Васудева, Эски Термиз, Гармита, Далварзинтепа

Эрамининг I–III асрлари ўрталарига ҳукмронлик қилган Кушон подшолиги қадимги дунёнинг Рим, Парфия ва Хан Хитойи билан бир даврда мавжуд бўлган империялардан бири ҳисобланади. Кушон империяси нафақат ватанимиз, балки бутун Марказий Осиё халқлари иқтисодий, маданий ва савдо алоқалари тарихида чуқур из қолдирган.¹ Икки аср давомида ҳозирги Сурхондарё вилояти, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон ерларининг катта қисми, Хитой Халқ Республикасининг Шинжон-Хитой мухтор тумани ҳудуди ва аҳолиси айни шу улкан давлат тасарруфида бўлган. Бойсунтоғ ва Кўхитанг тоғларини ўз ичига олган Жанубий Ҳисор тоғ тизмаси Кушон империясининг шимолий чегараси ҳисобланган.

Кушон подшолигига асос солган этник гуруҳлар Марказий Осиёнинг шимолий ҳудудларида истиқомат қилганлар. Бу халқ ва элатлар юнон-рим муаллифлари асарларида сакаравллар, ассиёлар, пасианлар, ҳинд ман-

баларида тохарлар, Хан Хитойи солномаларида ягона умумий номда «Катта Юечжилар» («Да-Юечжи») деб номланганлар. Бу этник гуруҳлар эраминдан аввалги 140–130 йиллар оралигида Ўрта Осиёнинг жанубига яъни Бактрияга (Бактрия тарихий маданий ўлкаси таркибига ватанимизнинг Сурхондарё вилояти, Жанубий Тожикистон, Шимолий Афғонистон ерлари кирган) юриш қилганлар ва бу ерда ҳукмронлик қилган македониялик Александр Македонский давлати меросхўрлари бошқарган Юнон-Бактрия шохлиги ёки Юнонларнинг Бактриядаги давлати ҳукмдорлигига чек қўйганлар. Катта Хан хонадони солномасида «Катта Юечжилар»нинг беш ябғуси Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисис ва Думи тарзида таъкидланган.²

Айни шу Хан хонадони йилномаларида таъкидланишича орадан роппа-роса юз йил ўтиб Гуйшуан (Кушон) ябғуси Кужула Кадфиз беш уруғни ўз қўл остига бирлаштириб, Кушон давлатига асос солади. Тарихчи-археолог ва нумизматларнинг таъкидлашларича, бу жа-

¹ Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия. М., Наука. 1977, История государственности Узбекистана. Научное издание. Тошкент, Из-во «Узбекистан»: 2009.

² Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. // Т. I. М. – Л.: 1954. т 1–2.

раён эрамизнинг I асрининг 30-йилларида Бахтрия ва Гандхара (Ганга дарёси ҳавзасидаги тарихий-маданий ўлка)да юз берган. Ўз навбатида, Кушон подшоси Вима Тоқто ҳукмронлиги даврида Ҳиндистоннинг шимолӣ ҳудудлари ҳам Кушон давлати таркибига қўшиб олинган. Ўз навбатида, император Канишка I ҳукмронлиги даврида (эрамизнинг иккинчи асри иккинчи ярми ва ўртаси) Кушон империяси қадимги дунёнинг Рим, Парфия ва Хан Хитойи каби улкан империяларидан бирига айланган. Буюк Кушон шоҳлари Кужула Кадфиз, Вима Тоқто, Вима Кадфиз, Канишка I, Хувишка, Васудева ўз давлати чегараларини мустаҳкамлашда, иқтисодиёти, маданияти ва савдо ишларини тараққий топтиришда фаол бўлганлар.

Асрлар давомида мавжуд бўлган муқобил сиёсий вазият ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча жабҳаларида тараққиётга замин тайёрлаган. Кушон даври (I–III асрлар) шаҳарсозлик ва шаҳар маданияти янада тараққий топган давр ҳисобланади. Мавжуд шаҳарларнинг янада кенгайиши баробарида (Эски Термиз 350 гектар, Далварзинтепа 33 гектар) воҳанинг янги марказларига асос солинади (Зартепа 17 гектар, Бешкапа 10 гектар) ва Ҳайитобод, Жондавлаттепа каби шаҳарларда ҳаёт муттасил давом этади. Бу шаҳарлар иқтисодий, маъмурий, маданий, диний ва савдо марказлари ҳам ҳисобланган. Далварзинтепа, Зартепа каби шаҳарларда қазиб очилган маҳобатли қабул заллари бу фикримизнинг ёрқин исботидир. Тўғри тўртбурчак (Зартепа) ва кўпбурчак остида қурилган Кушон шаҳарлари асосан икки қисмдан яъни ҳукмдор турган арки-аъло ва асосий шаҳар (ички шаҳар) қисмларидан иборат бўлган. Ўз навбатида, шаҳар ташқарисида диний иншоотлар, шаҳарликлар қабристонлари, алоҳида бинолар ва ҳунарманд кулол-усталар хумдонлари жойлашган. Хусусан, Далварзинтепа атрофида, асосан, буддавийликнинг муқаддас иншоотларидан бири – ступа, шаҳарлик аслзодалар қабристонлари яъни науслар, кулол-усталар хумдонлари ўрганилган. Эски Термиз атрофида эса буддавийлик динининг йирик марказлари – Қоратепа буддавийлик иншоотлари мажмуи, Фаёзтепа буддавийлик монастыри, Зўрмола ступаси жойлашган.

Шаҳарлар мустаҳкам муҳофаа деворлари билан ўраб олинган, девор олди тўсиқлари ва

*Бодхисатва ва гул кўтарган аёл.
Чингиз 2. I – II асрлар.
Эски Термиз. Термиз археология музейи*

сув билан тўлдирилган чуқур хандақлар шаҳар муҳофаасини янада кучайтирган.

Шаҳарларнинг барча томонларида ўрнатилган дарвозаларга марказий кўчалар таштирилган бўлиб, улардан бошланган кичик йўллар шаҳар маҳаллаларини марказий кўчалар билан боғлаб турган.³

Кушон подшолиги даври ички ва ташқи савдонинг ривожланган даври ҳамдир. Эски Термиз, Кампиртепа, Далварзинтепа, Зартепа каби шаҳарлардан топилган минглаб кушон подшолари номидан зарб этилган тангалар бунга мисол бўла олади. Далварзинтепа, Шаҳригулғула, Хайрабодтепа ва кўплаб шаҳарлар, қалъа-карвонсарой, қишлоқлардан топилган мраммрдан ясалган масҳарабоз ниқоби (Шаҳригулғула), Рим императори Нерон тангаси (Хайрабодтепа), Работ I–II мозоркўрғонидан (Бойсун тумани) топилган рангбаранг миср пастасидан ясалган тақинчоқлар бу даврда Ўрта Ер денгизи ва Миср билан мавжуд бўлган савдо алоқаларидан дарак беради. Ҳиндистон билан мавжуд бўлган савдо ва маданий алоқаларнинг тимсоли қадимги Сурхон заминида дунё динларидан бири буддавийлик иншоотлари ҳисобланади.

Юечжилар (эрамиздан аввалги II аср охири – I асргача) ва айниқса Кушон подшолиги даврида қадим Сурхон воҳаси жадал ўзлаштирилади, кўплаб янги қалъа ва карвонсаройларга асос солинади. Археологик тадқиқотлар туфайли Сурхондарё вилоятида аниқланган Кушон подшолигига оид 150 дан ортик

Кушон подшолиги даври ички ва ташқи савдонинг ривожланган даври ҳамдир. Эски Термиз, Кампиртепа, Далварзинтепа, Зартепа каби шаҳарлардан топилган минглаб кушон подшолари номидан зарб этилган тангалар бунга мисол бўла олади

Археологик тадқиқотлар туфайли Сурхондарё вилоятида аниқланган Кушон подшолигига оид 150 дан ортик археология ёдгорликларининг тўртдан уч қисми бевосита қишлоқлар ҳисобланади

³ Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В., и др. Дальварзинтепа* кушанский город на юге Узбекистана, Пидаев Ш.Р. Тармита-Термез до 1220г генезис и эволюция города // Термиз древный и новый город на перекрестке великих дорог. Ташкент, «Фан». 2001, с. 12–23.

Кушон подшолиги
даври бадий
санъати, шу
жумладан
хайкалтарошлик,
деворий суратлар,
мўжаз санъат
ва хунарманд-
чиликнинг янада
тараққий
топгандаври
ҳисобланади

Антефикс. Терракота (пиширилган лой).
Сопол. Зиндонтепа. II аср.
Термиз археология музейи коллекциясидан

Археологик ва
ёзма манбаларга
кўра, давлат
ишлари ҳам уч
тилда юритилган.
Булар: қадимги
бақтрия,
кхароштха ва
«номалум
ёзув»лардир.
Юнон алифбо-
сига асосланган
бақтрия ёзуви
Бақтрия ўлкаси
ёзуви бўлса,
кхароштхи,
ўз навбатиди,
Ҳиндистон
ёзуви, номалум
ёзув эса Кушон
давлатига асос
солган
«Юечжилар» яъни
хукмрон қатлам
ёзуви
ҳисобланган

археология ёдгорликларининг тўртдан уч қисми бевосита қишлоқлар ҳисобланади. Буларнинг умумий майдони 0.25 гектардан 5 гектаргача бўлиб, уларнинг аксарияти каналлар, ариқ бўйлаб жойлашган ва қишлоқ хўжалик экинларининг етиштиришга мўлжалланган. Баъзи бир қишлоқлар (Мирзокултепа, Шўртепа, Термиз ва Ангор воҳаси) ўз қурилиш услубига кўра шаҳарлар каби ягона лойиҳа асосида барпо этилган ва асосан донли, мевали экинларни етиштиришга мўлжалланган. Кушон шаҳарлари ва қишлоқлари ўртасида мунтазам алоқалар мавжуд бўлган ва қишлоқларда ҳам танга пулларга асосланган савдо-сотик ривожланган. Оққўрғон қишлоғидан 150 дан ортиқ танга пулларнинг топиллиши бу жараённинг исботидир.⁴

Бу даврда мавжуд бўлган суғориш тармоғи кенгайди (қадимги Занг канали, Термиз канали ёки Катта нахар яъни Катта анҳор) ва уларнинг баъзи бирларининг узунлиги 25 км га етказилади. Кушон подшолиги даври бадий санъати, шу жумладан, хайкалтарошлик, деворий суратлар, мўжаз санъат ва хунармандчиликнинг янада тараққий топган даври ҳисобланади. Далварзинтепа ва айникса, Холчаён хайкаллари Кушон даври сулолавий санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Айритом, Қоратепи, Фаёзтепа буддавийлик монастырларида археологик тадқиқотлар туфайли топилган тош ва лой-ганчдан ясалган будданинг турли кўринишдаги хайкаллари, буддага туҳфа этиш жараёни акс эттирилган деворий суратлар ва диний йўналишдаги

санъатни намоён этади. Бу даврда оқтошни қайта ишлаган ва ундан хайкаллар, устун, каллак (капитель) ва карниз (раҳ) каби тош безаклар тайёрланган махсус устахоналар ҳам барпо этилган ва улар мунтазам фаолият кўрсатган (Хўжа Гулсуяр ёки бургутлар тепалиги).

Улкан ҳудудни ўз тасарруфига бирлаштирган Кушон подшолиги Марказий Осиёда қадимги дунёнинг диний бағрикенг (толерант) давлати ҳисобланади. Шимолда Жанубий Ҳисор тоғ тизмаси ва жанубда Ҳиндистон, ғарбда Кўхитанг тоғларидан Хўтан-Қошғар ерларигача чўзилган бу улкан давлатда зардуштийлик, кавилар руҳига сиғиниш ва буддавийлик динлари кенг тарқалган. Ўз навбатиди, бу динлар ва улар билан боғлиқ иншоотлар давлат томонидан қўллаб-қувватланган. Шунингдек, мавжуд археологик ва ёзма манбаларга кўра, давлат ишлари ҳам уч тилда юритилган. Булар: қадимги бақтрия, кхароштха ва «номалум ёзув»лардир. Юнон алифбосига асосланган бақтрия ёзуви Бақтрия ўлкаси ёзуви бўлса, кхароштхи, ўз навбатиди, Ҳиндистон ёзуви, номалум ёзув эса Кушон давлатига асос солган Юечжилар яъни хукмрон қатлам ёзуви ҳисобланган.⁵ Бу хат намуналарига XX асрнинг 70-йилларида «номалум ёзув» атамаси берилган ва ҳозиргача тарих фанида бу ёзувни қайси халққа тегишли эканлиги тўғрисида ягона фикр йўқ. Бир гуруҳ тарихчи-археолог ва тарихчи лингвист олимлар бу хатни қадимги туркий хат деб ҳисобласалар, иккинчи бир гуруҳ бу хатни шарқий-эроний хатнинг бир кўриниши деб билади.

Катта Юечжилар даврида машҳур Хан саройи элчи Чжан Цзян қадимги Хитой учун, ғарбий ўлкаларни очган бўлса, Кушон подшолиги даври Буюк ипак йўлининг янада тараққий топиб ривожланган даври ҳисобланади. Хитойдан Хан саройидан Еттисув, Фарғона (Довон), Суғд оша Бойсунтоғдаги «Темир дарвоза» орқали қадимги Сурхон заминига (ўзининг географик ўрнига кўра, Шимоли-ғарбий Бақтрия) кириб келган карвонлар Шерободдарё (қадимги номларидан бир Туркондарё) ёқалаб Термиз (Тармита)га ёки Музработ воҳасидан Окс (Амударё)даги кечувни кўриқлаб турган қалъалардан бири – Кампиртепага кириб борган. Бу даврда Кампиртепа умумий майдони 4 гектардан иборат мустақкам шаҳар-қалъа бўлиб хизмат қилган.

⁴ Ртвеладзе Э.В., Пидиаев Ш.П. Каталог древних монет южного Узбекистана. Ташкент. «Фан»:1981

⁵ Pidaev Sh. Annaev T. Fussman G. Monuments beuddhtsucs de Termez. Paris, 2011., Voll I– II., pp. 280.

Тарихчи-археологларнинг таъкидлашларича, Буюк Кушон даврида (I – II асрлар) Кампиртепа карвонларни назорат қилган қалъадан савдо-божхона марказига айланган. Бу жойдан Сўғд, Хитойдан ёки Ҳиндистондан Бақтр (Балх) орқали келтирилган моллар Окс (Амударё)нинг у қирғоғидан бу қирғоғига олиб ўтказилган. Тармита (Термиз)даги улкан умумий майдони 9 гектардан иборат мустақкам қалъа айнан Окс Амударёда қирғоғида, дарё ичидаги Пайғамбар ороли рўпарасида қурилган. Бу қалъа Чингизтепа номи остида маълум бўлиб, бевосита карвонсарой вазифасини ўтаган. Бу жойда ва унинг рўпарасида Амударёдаги Пайғамбар оролида тўпланган моллар қайиқларга юкланиб Қадимги Хоразм ва ундан сўнг Орол денгизи, Ўзбой ва Сарикамиш орқали Каспий денгизига, Кавказ дарёлари оша Қора денгизга чиқиб Олд Осиё ва Ўрта Ер денгизи, Рим ва Миср ҳудудларига савдогарлар томонидан олиб борилган.

Амударёнинг юқори ҳавзаси бўйлаб Бадахшон ва Помир тоғлари оша Шинжон (Синзян)га йўналган савдо йўли ҳам бетиним фаолият кўрсатган. Бу йўналишда Тармита (Термиз)да Айритом, Хўжа Гулсуяр ёки Бургутлар тепалиги ўрнидаги иншоотлар жуда муҳим ўрин эгаллаган. Бу йўл яъни Амударё юқори оқими бўйлаб қадимги Хитой туташ бўғин халқлар ва мамлакатларнинг маданий тараққиётида ҳам муносиб ўрин тутган. Янги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, дунё динларидан бири – буддавийлик таълимоти Окс (Амударё)дан шимолий тарафда жойлашган ерларга эрамиздан аввалги I асрда кириб келган. Эрамиздан аввалги I аср охирида ёки эрамизнинг I аср бошидаёқ Тармита (Термиз) да йирик буддавийлик иншооти яъни Фаёзтепа ўрнидаги буддавийлик монастирига асос солинади. Айнан эрамизнинг

I асрдан бошлаб Тармита (Термиз) буддавийликни Марказий Осиё бўйлаб тарқатишида ўзига ҳос марказ бўлиб хизмат қилган. Ёзма манбаларда буддавийлик динини Хан Хитойида ёйилишида жонбозлик кўрсатган Дхармамитра, Дхарма-ракша ва ҳ.к. буддавийлик таълимоти даъватчилари номларининг тилга олиниши бунинг исботидир.

Юқорида баён этилган қисқа шарҳларидан англашиладики, эрамизнинг I–III асрлари ўрталаригача ҳукмронлик қилган Кушон подшолиги нафақат қадимги Ўзбекистон тарихида балки бутун бир Марказий Осиё тарихий тараққиётида чуқур из қолдирган. Булар, авваламбор, шаҳарсозликда, бадий санъатда, шу жумладан, ҳайкалтарошлик ва маҳобатли ранг-тасвир санъатида, ҳунармандчиликда, тил ва ёзувда ҳам яққол кўзга ташланади. Кушон подшолиги даврида бу подшолик ҳудудида қатор бадий санъат мактаблари шаклланади. Бу мактабларнинг иккитаси, яъни Бақтрия, Гандхара бадий санъат мактаби ҳайкалтарош, мусавирлари, кулол усталари ва хатотлари томонидан тенги йўқ санъат намуналари яратилган. Холчаён саройини безаб турган ҳайкаллар, Айритом фризлари, Фаёзтепа, Чингиз 2, Қоратепа ҳайкалтарошлик намуналари ва деворий суратлари айни шу Кушон даври Бақтрия бадий санъати мактабининг энг ёрқин намуналари ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати

1. *История государственности Узбекистана. Научное издание. Тошкент, Из-во «Узбекистан»: 2009.*
2. *Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия. М., Наука. 1977*
3. *Pidaev Sh. Annaev T. Fussman G. Monuments beuddhtsucs de Termez. Paris, 2011., Voll I-II., pp. 280*

Тухташ Аннаев, старший научный сотрудник Термезского археологического музея, кандидат исторических наук.

В статье описывается Кушанская империя, правившая в середине I - III в. н.э, оставившая глубокий след в истории экономических, культурных и торговых отношений во всём Центрально-азиатском регионе. Этнические группы Кушанского царства обосновались в северной части Центральной Азии и ещё греко-римские авторы упоминали эти народности, которых называли «Катта Юечжилар», что в переводе означает «Большие Да-Юечжи». Эти этнические группы своим походами в 140 и 130 годах до н.э в южную часть Средней Азии завоевали Греко-Бактрийское царство и положили конец правлению преемников Александра Македонского. В течении трех веков Кушанская Империя развивалась во всех аспектах социально-экономической жизни и являлась наиболее продвинутым периодом градостроительства. Среди найденных в Сурхандарьинской области около 150 археологических памятниках, три из четырех экспонатов относятся к Кушанскому царству. ■

⁶ Г.А. Скульптура Халчаяна. М., Искусства. 1971 г.

Янги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, дунё динларидан бири – буддавийлик таълимоти Окс (Амударё)дан шимолий тарафда жойлашган ерларга эрамиздан аввалги I асрда кириб келган

Холчаён саройини безаб турган ҳайкаллар, Айритом фризлари, Фаёзтепа, Чингиз 2, Қоратепа ҳайкалтарошлик намуналари ва деворий суратлари айни шу Кушон даври Бақтрия бадий санъати мактабининг энг ёрқин намуналари ҳисобланади